

دکتر حسن فلسفی

مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ادبی

سابقه تاریخی

جامعه‌شناسی ادبی از جمله شاخه‌های علم جامعه‌شناسی است که در سالهای بعد از جنگ دوم جهانی رشد و توسعه یافته و بعنوان يك علم مورد قبول واقع شده است. از پیشروان این علم می‌توان مادام دواستایل را نام برد که در مقدمه کتاب خود چنین می‌گویند: « قصد من این بود که چگونگی تأثیر دین و آداب و رسوم و قوانین را روی ادبیات و کیفیت تأثیر ادبیات را بر روی دین و آداب و رسوم و قوانین بررسی کنم »^۱ او می‌خواست روشی را که مونتسکیو یکی از معلمین مادام دواستایل - در تاریخ حقوق اجرا کرده است در قلمرو ادبیات نیز گسترش دهد.

تن^۱ در دکترین خود سه عنصر: نژاد، محیط، لحظه را مورد

---

1. Mme. De Stsël, De la litterature Discours Prélimilnaire

2. Taine

توجه قرار داده و می‌گوید پدیده ادبی از تمرکز این سه عامل در يك نقطه بوجود می‌آید اگر چه عقاید تن مورد انتقاد قرار گرفته و ژورژ لانسون نیم قرن بعد او را بعزت نداشتن يك مفهوم روشن از « علوم انسانی » مورد انتقاد قرار می‌دهد و مینویسد: جنبه مشترك تحلیل نبوغ شعری « با تحلیل يك شیء مادی مثل «شکر» همین کلمه « تحلیل » است و می‌گوید طرح سه جانبه «تن» ارتزاد، محیط و زمان برای احاطه بر کلیه جوانب يك واقعیت بی‌نهایت پیچیده ادبی شایستگی ندارد. بویژه روشهای او با ویژگیهای پدیده ادبی، تطابق ندارند، علاوه بر روشهای تحقیق و پژوهش، که بشکل خشک از علوم طبیعی گرفته است او برای رسیدن به کنه مطلبی که مطالعه می‌کند، جز وسایل سنتی تاریخ و نقد ادبی، نظیر تحلیل زندگی نامه‌ها و تفسیر متن‌ها، در اختیار ندارد. باوجود این انتقادها، اصول دکترین «تن» تا زمان ما باقی مانده است. بعد از او نه مورخین ادبیات و نه نقادان ادبی دیگر، با اینکه گاهی هم میل داشتند نتوانستند به خود اجازه دهند تا از تأثیر عوامل خارجی بویژه عامل اجتماعی، که فعالیتهای ادبی را تحت تأثیر قرار میدهند چشم‌پوشند.^۱

علم جامعه‌شناسی، که بوسیله آگوست کنت، لویله، اسپنسر و دورکیم بعنوان يك علم مستقل بوجود آمده، به نوبه خود ادبیات را با قلمرو

۱. Robert Escarpit, sociologie de la Littérature, p, و
paris, 1960

پیشیده‌اش به کنار نهاده بود. با وجود تلاش‌های دانشمندان نظیر گئی می‌شوله که در کتابش بنام «مقدمه‌ای بر علم ادبیات» در طرح صریح فکر یک جامعه‌شناسی ادبی به مفهوم امروز پیشقدم شده سایر دانشمندان و متفکرین تا سالهای اخیر بعلت نبودن اسناد و امکانات لازم، پژوهش در پدیده‌های سوسیولوژیک ادبی را امکان ناپذیر می‌دانستند.

خوشبختانه در جریان دهسال بعد از جنگ دوم جهانی این وضع به سرعت تغییر یافت و بهتر شد. نخست باید از نقش قطعی که یونسکو به عهده‌گرفته‌است یاد کنیم. سرشماری‌های منظمی که بوسیله سازمانهای مختلف آن انجام گرفته، امکان داد که از جنبه‌های جمعی ادبیات و از مظاهر دست نیافتنی آن نیز آگاهی‌هایی بدست آید. چنانکه گزارش بارکر^۱ تحت عنوان «کتاب برای همه» مجموعه‌ای از اسناد و مدارکی را که متأسفانه هنوز پراکنده و سطحی بودند جمع‌آوری کرد. درسالهای اخیر هم در کشورهای فرانسه، انگلستان، آلمان و امریکا مطالعاتی در زمینه جامعه‌شناسی ادبی انجام می‌گیرد و در ممالک در حال توسعه نیز که می‌خواهند عقب ماندگی‌های فرهنگی‌شان را با تنظیم سیاست کتاب آگاهانه و برنامه‌ریزی شده ترمیم نمایند از این قبیل مطالعات زیاداست.^۲ در ایران نیز در زمینه بررسی پدیده‌های ادبی از دیدگاه اجتماعی

1. R. L. Barker

2. Robert Ercarpit, sociologie de la litterature Paris_

کارهائی انجام یافته است که این خود موضوع مقاله جداگانه‌ای تواند بود.

موضوع جامعه‌شناسی ادبی

زبان به عنوان مهمترین وسیله ارتباط بین افراد پایه و اساس حیات اجتماعی بشمار میرود. در نخستین مراحل پیدایش زندگی اجتماعی زبان وسیله‌ای برای بیان نیازهای ابتدائی انسان‌ها بوده است. بتدریج که زندگی اجتماعی بسوی تکامل پیش میرود، شبکه‌های ارتباطی گسترده‌تر می‌شود، همگام با این گسترش زبان نیز رشد و توسعه می‌یابد. گسترش ارتباط بین افراد و جوامع سبب رشد فکری و عاطفی انسان می‌گردد، انسان برای بیان افکار و عواطف تکامل یافته و پیچیده موجود، کلمات و جملات و مفاهیم دقیقتر و بیشتری را ایجاد می‌نماید. از زمانی که انسان خط و کتابت را اختراع می‌کند شبکه‌های ارتباطی جوامع در ابعاد زمان و مکان گسترده‌تر می‌شود و انسان می‌تواند با گذشتگان و آیندگان و با افرادی که در مکانهای دورتر هستند رابطه برقرار کند و بدینوسیله بر سرعت تحولات اجتماعی افزوده می‌گردد. درباره اهمیت زبان در رشد و تکامل فردی و اجتماعی «دو روبرتی» می‌گوید: «بر خلاف احساس و تأثر و انفعال، تفکر بدون وجود زبان ظاهر نمی‌شود. زبان هم بدون وجود يك رابطه مداوم بین مغزها بوجود نمی‌آید. بدانجهت بدون تأثر متقابل مغزها یعنی روابط ذهنی هیچ فکر و اندیشه‌ای بوجود نخواهد آمد. دلیل این امر نیز آشکار است، درمیان جانداران

فقط انسان دارای قدرت تکلم است بهمین جهت تنها انسانها دارای تفکر و اندیشه هستند، درحقیقت انسانها در تمام زمانها این برتری را که اجتماعی ترین حیوانات بوده اند حفظ کرده اند». پس زبان و ادبیات يك پدیده بنیانی اجتماعی بشمار میرود که بدون پیدایش و تکامل آن پیدایش و رشد زندگی اجتماعی امکان ناپذیر است و درعین حال توسعه و گسترش حیات اجتماعی سبب رشد و توسعه زبان می گردد. با توجه به رابطه علیت پیچیده موجود بین زبان و سایر عناصر زندگی اجتماعی بررسی وقایع و پدیده های مربوط به زبان و ادبیات بصورت مجزا و مجرد از سایر پدیده های اجتماعی بدون توجه به عوامل و انگیزه های ایجادکننده و عوامل اجتماعی که سبب رشد و توسعه آنها گردیده و بشکل امری درآورده است مفید فایده ای نخواهد بود. یعنی مطالعه يك اثر ادبی بدون توجه به زمینه های اجتماعی آن بمنزله آنست که درختی را از ریشه قطع کرده بدون توجه به ارتباط آن به زمینی که در آن کاشته شده است مطالعه کنیم.

برای آشنائی بازمینه های اجتماعی و منابعی که نویسنده درخلق آثار خود از آنها سود جسته یا تحت تأثیر آنها قرار گرفته است تعیین موقعیت جامعه نویسنده و مقام و منزلت اجتماعی او و مشخص کردن خصوصیات فرهنگ و محیط اجتماعی او لازم و ضروری است.

هنسری هاولوک الیس روانشناس انگلیسی در بررسی های خود در

موضوع اصلی را در این باره مورد توجه قرار داده است :

۱- پژوهش در منابع جغرافیائی

۲- پژوهش در منابع اجتماعی و شغلی^۱

موقعیت خلق هر اثر ادبی دارای دو بعد مشخص زمان و مکان خواهد بود. مکانی که برای وقوع حوادث و جایگزینی پدیده‌ها انتخاب میشود در درجه اول از محیط طبیعی و ملموس نویسنده متأثر می‌گردد. بهمین جهت در آثار هر نویسنده‌ای میتوان تأثیر خصوصیات محیط طبیعی زندگی او را بوضوح مشاهده کرد. در توجسه به بررسی موقعیت طبیعی جامعه نویسنده مدتی است که جغرافیای ادبی رواج یافته است، شاید بهتر است از آن انتظار زیادی نداشته باشیم. اما در هر حال توجه به تأثیر عوامل جغرافیائی در خلق آثار ادبی از جمله مسائلی است که نمی‌توان آنرا نادیده گرفت.^۲

بسیاری از نویسندگان و شعرا در آثارشان به بیان خصوصیات طبیعی و جغرافیائی محیط اجتماعی‌شان پرداخته‌اند و محل حدوث وقایع داستانه‌ها در سرزمینهای شبیه به محیط زندگی نویسنده بوده است. و چنانکه حافظ شاعر نامدار ما به توصیف خصوصیات و شرایط مطبوع محیط طبیعی و اجتماعی شیراز پرداخته و شهریار اثر زیبای خود

1. H. Hahlock, Ellis, A study of British Genius
London 1904

2. A Dupouy, Geographie des lettres, Francais Paris
1942

حیدر بابا را خطاب به کوهی به همین نام که در زادگاهش بوده سروده است و با یادآوری حوادث طبیعی نظیر بارانها و رعد و برق و سیلابهای بهاری و برف و سرمای شدید زمستانی و امثال اینها و حوادث اجتماعی که توأم با این حوادث طبیعی اتفاق افتاده تابلوی زیبایی ترسیم میکنند. موارد نظیر اینها در آثار نویسندگان فراوان بچشم میخورد.

بعد زمانی هر اثر ادبی نیز مقطع معینی از تاریخ جامعه است که نویسنده در آن زندگی کرده است. عناصر و عوامل تشکیل دهنده فرهنگ هر جامعه که جهان بینی و شخصیت نویسنده تحت تأثیر آنها تکوین مییابد تار و پود آثار ادبی را تشکیل می دهند. برای شناخت واقعی هر اثر ادبی آشنائی با این عناصر فرهنگی نهایت ضرورت دارد. بعنوان مثال نمونه هایی از کیفیت تأثیر عوامل اجتماعی در آثار ادبی را در زیر خواهیم آورد:

وقتی گزافه گوئیها و تملق های بیرون از حد و اندازه شاعری را در حق يك حاکم یا يك فرد ثروتمند میخوانیم اگر به شرایط اجتماعی زمان شاعر و حدود تسلط ارباب قدرت به سر نوشت مردم و کیفیت نیاز اقتصادی شاعر به این طبقه آگاه نباشیم این نوشته ها را تراوش های يك مغز بیمار و فرد غیر عادی می شماریم.

همچنین موقعی که می بینیم شاعر یا نویسنده ای يك فرد بشر را تا حد خدائی بالا می برد و او را مسلط بر عالم و سر نوشت انسانها میداند اگر به عقاید دینی حاکم بر جامعه که اساس اعتقادات دینی شاعر است

آگاه نباشیم اشعار شاعر را هذیانهای يك فرد نامتعادل خواهیم دانست. در بررسی علت توسعه و تسلط شعر و ادبیات درباری و اشرافی در ایران در برابر ادبیات عامیانه که از واقعیات حیات قشرها و طبقات عامی مردم سرچشمه می‌گرفته است به این نتیجه می‌رسیم که در ایران تسلط فئودالها و ارباب قدرت آنچنان بوده است که طبقات و قشرهای عامه مردم در مقابل آنها نتوانسته‌اند اظهار وجود نمایند به همین سبب ادبیات عامیانه نیز نتوانسته قدرتی درخور توجه داشته باشد.^۱

در بررسی آثار ادبی که با توسل به سمبولیسم می‌خواهند اندیشه‌های نسبتاً مترقی را بصورت رمزی و نیمه آشکار بیان نمایند به این نتیجه می‌رسیم که در شرایط اجتماعی که اختلاف حاکم بوده و آزادی بیان وجود نداشته باشد شاعر و نویسنده با توسل به سمبولیسم به بیان افکار و عقاید خود پرداخته است.

درد و اندوهی که در دو جنگ اول و دوم به جامعه بشری تحمیل شده است در آثار نویسندگان منعکس شده شاهکارهایی نظیر «وداع با اسلحه»، «خورشید همچنان می‌دمد»، «زندگی در گور»، «مرگ کسب و کار من است» و نظایر اینها را بوجود آورده است.

خورشید همچنان می‌دمد گزارش تصویر زندگی گروهی از روشنفکران امریکائی است که بعد از جنگ در اروپا سرگردان شده

۱- آریان‌پور، زمینه اجتماعی شعر فارسی پیام نوین دوره هفتم فروردین

بودند. اینها مردمی هستند که جنگی سخت و بیهوده را پشت سر گذاشته‌اند. زخمی و سرخورده و خسته‌اند نمیدانند غرض از زندگی چیست. هر روز خورشید همچنان می‌دمد و روزی از نو آغاز می‌شود و زندگی همچون آب رودخانه‌ای که هرز می‌رود جریان دارد.^۱

«وداع با اسلحه همینگوی نیز به تشریح زخمهای چرکینی می‌پردازد که نه جسمی است بلکه روحی است. نه زخمهایی که بر جسم انسانها در دوران جنگ عارض شده و پس از مداوا صحت خود را باز یافتند بلکه زخمهایی بر قلب و روح آنها عارض شد و دیگر مداوا پذیر نبود».^۲

زندگی در گوریانگر بدبختی مردمی است که بنام دفاع از آب و خاک خود بی آنکه بدانند برای که می‌جنگند و چرا می‌جنگند حتی بدون اینکه اشتیاقی به جنگیدن داشته باشند ماههای متوالی در گودال متعفن و نمناکی که سنگر می‌نامند اما ایکاش آنرا قبر می‌نامیدند زندانی و محکوم به مرگند».^۳ نویسنده نه تنها از عوامل طبیعی محیط بر اجتماع و پدیده‌های بارز حیات اجتماعی نظیر قدرت سیاسی، عقاید دینی، شرایط اقتصادی و حوادث اجتماعی نظیر جنگ و امثال اینها متأثر میشود، بلکه نویسنده آنچه را که ضمن دگرگونی‌های اجتماعی

۱- همینگوی، وداع با اسلحه ترجمه نجف دریا بندری، تهران ۱۳۵۴، ص ۳

۲- همان اثر ص ۴

۳- استراتیس میریویلیس، زندگی در گور، ترجمه سروژ استپانیان،

تهران ۱۳۴۵، ص ۹

بسیار بطئی زیر پوششهای متفاوت می‌گذرد و عوام از درك آن عاجز است بخوبی درك می‌کند و جلوتر از توده مردم حرکت می‌کند و اتفاقاتی را که در آینده نزدیک در جامعه اتفاق خواهد افتاد و مقدمات وقوع آنها فراهم شده است پیش‌بینی می‌کند و چه بسا زمینه اجتماعی را برای پذیرش این حوادث و یا کمک به تسهیل وقوع آنها آماده می‌کند.
بعنوان مثال :

رومن رولان در مقدمه ژان کریستف می‌نویسد: «وظیفه‌ای که من در ژان کریستف برعهده گرفته بودم عبارت از آن بود که در آن دوران پوسیدگی اخلاقی و اجتماعی فرانسه، آتش روح را که زیر خاکستر خفته بود بیدار کنم. برای این منظور بیش‌ازهر چیز می‌بایست خاکسترها و زباله‌هایی را که انبار شده بود برویم. در برابر بازارهای سر میدان که راه هوا و روشنایی را بسته بودند گروه کوچک جانهای بیباک را که آماده هرگونه فداکاری و پاک‌ازهرگونه سازشکاری بودند بپا دارم می‌خواستم همه را به ندای قهرمانی که رهبریشان می‌کرد، گرد او جمع کنم و برای آنکه چنین رهبری وجود داشته باشد می‌بایست خود آنرا بیافرینیم»^۱.

در آثار ادبی از این نوع که نویسنده به تحولات و دگرگونی‌های جامعه توجه می‌کند و وقوع این تحولات را ضروری می‌داند برای

۱ - رومن رولان، ژان کریستف، ترجمه م الف به آذین تهران ۱۳۴۷

فراهم کردن مقدمات حدوث این تحولات می‌کوشد. در اینجاست که آثار ادبی جامعه را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند و مسیر آینده تحولات اجتماعی را تعیین می‌نمایند. در این نوع جریانات اجتماعی با توجه به اصل رابطه علیت دوری در حوادث اجتماعی، افکار و اندیشه‌های نویسندگان و شعرآه که با تأثر از محیط اجتماعی خود تکوین یافته است در جامعه خود اثر گذاشته چه بسا مقدمات آغاز یاناسریع یا تغییر جهت تحولات اجتماعی را فراهم می‌کنند.

بعنوان نمونه :

همچنانکه سالتیکوف خود می‌گوید: «مضمون لایتغیر تمام آثار ادبی من اعتراض دائمی بر ضد ستم، ربا، افترا، درنده خوئی، خیانت، اندیشه‌های باطل و مانند اینها بوده است. هرچه می‌خواهید انبوه نوشته‌های مرا جستجو کنید یقین داشته باشید که چیزی جز اینها نخواهید یافت»^۱.

همچنین در دوره پیش از انقلاب مشروطیت نیز آثار نویسندگانی چون طالبوف و مراغه‌ای و نظایر اینها در روشن کردن افکار مردم ایران و آماده کردن زمینه‌های انقلاب نقش مؤثری بعهده داشتند.

بدین ترتیب ملاحظه میشود که عوامل و شرایط مختلف اجتماعی در تحولات و دگرگونی‌های ادبیات هر جامعه و پیدایش سبکها و مکاتبهای

۱ - سالتیکوف شچدرین، قصه برای بزرگسالان ترجمه باقر مؤمنی

مختلف ادبی تأثیری غیر قابل انکار دارند. آشنائی بازمینه اجتماعی برای بررسی سیر تحول و تکامل ادبیات هر جامعه و علل پیدایش سبک‌ها و مکتب‌های مختلف ادبی لازم و ضروری است.

با توجه به همین ضرورت بود که در ضمن توسعه جامعه‌شناسی و شاخه‌های آن، شاخه‌ای نیز بعنوان جامعه‌شناسی ادبی پدید آمده است. موضوع جامعه‌شناسی ادبی بطور کلی بررسی پدیده‌های ادبی در رابطه با سایر پدیده‌های اجتماعی است، که همین موضوع خود به چند مسئله مهم تقسیم میشود:

الف تأثیر و تأثر ادبیات و محیط نظیر طبیعت و ساخت هادی جامعه، دین، اقتصاد، تعلیم و تربیت سیاست، اخلاق، موسیقی، نقاشی و سایر هنرها و وسایل ارتباط جمعی.

ب- تأثیر و تأثر ادبیات و تحولات اجتماعی نظیر جنگ، اختراعات و انقلابات سیاسی.

ج- ادبیات بعنوان یک پدیده اقتصادی با خصوصیات تولید و توزیع مصرف.

۱- عوامل تولیدکننده: نویسنده، ناشر، چاپ

۲- عوامل توزیع: کتابفروشانها و کتابخانه‌ها

۳- عوامل مصرف: خواننده

درفرصت‌های مناسب کوشش بر آن خواهد بود که نمونه‌های برای بررسی هر کدام از مسائل فوق مطرح و بررسی گردد.

فهرست منابع

- 1 - A. Dupouy , Geographie Des Lettres Francaises , Paris , 1942
- 2 - E. De Roberty . Le Nexeu Programe De Sociologie , Paris , 1904
- 3- E. De Roberty , La Sociologie De La Action, Paris, 1908
- 4- H. Havelock Ellis, A Study of British Genius' Landons, 1904
5. Robert Escarpit, Sociologie De La Litterature, Paris 1960
- ۶ - آریان پور، امیرحسین ، زمینده اجتماعی شعر فارسی ، پیام نوین دوره هفتم فروردین ۱۳۴۴
- ۷- استرانیس میرویویلیس، زندگی درگور، ترجمه سروآستپانیان تهران ۱۳۴۵
- ۸- رومن رولان ، ژان کریستف ، ترجمه م ، الف ، به آذین ، تهران ۱۳۴۷
- ۹ - سالتیکوف شچدرین ، قصه برای بزرگسالان ، ترجمه باقر مؤمنی ، تهران ۱۳۵۳
- ۱۰ - همینگوی ، وداع با اسلحه ، ترجمه نجف دریا بشدردی ، تهران ۱۳۵۴